

Розділ І. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Мусатов С.О. (Київ)

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Хоч порох чоловік, та вірю я в той
порох: Я вірю в труд його могучий...

І. Франко. Нове життя.

У епістолярному доробку одного з фундаторів сучасної української психологічної школи Дмитра Федотовича Ніколенка (1899-1993), - а це майже 300 видрукованих тільки наукових праць – особливе місце посідають публікації, присвячені важливій та особливо для нього значущій темі: психологія особистості й діяльності вчителя. У психологічному вимірі вона складає певний пафос його подвижницького буття та педагогічної творчості як виняткового хисту викладача, професора, духовно обдарованої людини з щирим серцем і розумом.

Понад 60 років життя віддав він справі виховання, плеканню психологічної готовності до роботи з дітьми майбутніх вчителів-наставників. А саме такого гатунку випускників педагогічних учбових закладів вважав за конче потрібне готувати Д.Ф. Ніколенко, і тому не переставав обстоювати думку про те, що вчителі, котрі не можуть, або з різних причин не вважають за необхідне цілеспрямовано й самовіддано виховувати, всіяко сприяти становленню особистості своїх учнів, завдають шкоди шкільній справі, суспільним інтересам цілому, бо така педагогічна робота не відповідає, суперечить соціальному призначенню вчителя. Визначаючи це явище в шкільній педагогічній практиці як “урокодавство”, а подібних учителів як “урокодавців”, Дмитро Федорович завжди підкреслював також той факт, що в такий спосіб останні обкрадають і самих себе, навіть до деякої міри нівечать власну особистість, хоча їм здається, що вони зберігають її від “зайвих витрат”. Адже об’єктивно діючи в інтересах суспільства, його майбутнього, вони відмовляються від найдорогоціннішого в своїх стосунках з ним – особистісного рівня трансцендентної наступності поколінь, винятково доступної у таких масштабах тільки в педагогічній діяльності. Вони обмежують зміст живого зв’язку з дітьми, як уособлення такого майбутнього, вузько-формальними рамками ролівого контакту з ними, до того ж опосередкованого невеликим колом знань, до передачі та засвоєння яких в основному зводиться в такому разі навчальний діалог. Принагідно зазначимо, що за результатами проведеного

нами масового анонімного опитування вчителів у кількох регіонах України лише 52% опитаних вважають, що сучасна школа і вчитель повинні не тільки навчати, а й виховувати учнів. Отже, Д.Ф. Ніколенко підняв слушне питання й своєчасно, мабуть передбачаючи подібний розвиток ситуації.

Професор Ніколенко не тільки ставив ці гострі, науково-масштабні питання, формував громадську думку щодо їх вирішення, а й брався за розробку відповідних шляхів і засобів ефективного їх вирішення. Так, вбачаючи у психологічній обізнаності й грамотності вчителів запоруку їхнього викладацького успіху, виховного впливу на дітей, він всіляко заохочував студентів до подолання властивих їм "невпевненості початківців"; інших бар'єрів у вивченні психології дітей та розгортанні на цій основі педагогічних контактів з ними. Від нього та його співробітників орудою вони вже з першого курсу бралися за цілеспрямоване спостереження, психологічне вивчення учнів, складала їхні психолого-педагогічні характеристики. З цих нескладних учнівських задач для багатьох, хто під його впливом пішов у психологію, вона й починалась як практично важлива і корисна для вчителя, а не тільки теоретично красива, зачаровуюче цікава, безмежно загадкова, складна, що вимагає неабиякої ерудиції. Тисячам молодих людей він допоміг визначитись у педагогічній діяльності, навчив їх тонкощам психологічного розуміння дитячого менталітету, їхніх пристрастей, емоцій, пустощів, лінощів, радощів, інтресів – всього або, принаймні, багато з того, без чого не може відбутись вчитель-фахівець, вихователь, старший товариш, наставник. А понад три десятки його вихованців, ставши професійними психологами, здобули наукову ступінь доктора або кандидата наук, продовжили його натхненну творчість, дали їй кожен власний сенс і результат, вивели підняті ним питання на новий рівень аналізу й вирішення.

Всіляко сприяючи підготовці вчителів, набуттю ними педагогічної майстерності, Д.Ф. Ніколенко приділяв увагу не тільки безпосередній передачі їм наукових знань особистого досвіду навчання й виховання (адже він мав педагогічну освіту, свого часу працював у школі, училищі), а також діяв у царині теоретико-методичній, психолого-педагогічній як дослідник навчально-виховного процесу, експериментатор. Результатом одного з таких досліджень став посібник для викладачів і студентів педагогічних інститутів, училищ, цілком присвячений учителю, - становленню його особистості та фахової майстерності (1). Видана більш, ніж чверть століття тому, в специфічних соціально-політичних умовах тоталітаризму, які не могли не позначитись на її змісті, до того ж поруч з підручниками й посібниками російськомовними на схожу тему, а вони виходили значно більшими тиражами й обсягами, ця робота

і зараз має не тільки історичний сенс, але також і самостійне значення. Звернемось до її змісту.

Авторський задум, провідна мета посібника розгортаються навколо потреб суспільства, відповідного соціального замовлення, пов'язаного із здійсненням прискореними темпами науково-технічної революції, інтерес до якої автора – добробут людей як кінцеве її завдання. Акцент зроблено на ролі та значенні інтелігенції, що має виступати рушієм, НТР, на місці школи і вчителя, від діяльності яких значною мірою залежить “розвиток продуктивних сил суспільства” (с. 3). Звідси актуальність аналізу завдань школи і вчителя в цей період, об’єктивних вимог змісту його роботи з учнями до особистих морально-психологічних якостей шкільного педагога. Психологічною основою навчально-виховної роботи, як форми діяльності вчителя, є педагогічна творчість, спрямована на формування особистості учня як суб’єкта пізнання і праці, здатного рухати вперед науку, техніку і мистецтво. Саме ці аспекти соціальної ситуації (а не тільки та, мабуть, і не стільки політичне визначення останньої) пропонує автор усвідомити та взяти до уваги, як джерело об’єктивних педагогічних вимог до становлення вчителя, що здійснює одну з найважливіших функцій суспільства: “пов’язує минуле з майбутнім” (1, с. 3).

Отже, наступність поколінь, здійснення якої покладено в тому числі й на школу, вчителя, виступає для Д.Ф. Ніколенка провідним логічним осередком соціального замовлення, котре він розкриває читачеві, вводячи його в проблематику підготовки шкільного педагога. Методологічна влучність такого підходу, якого він дотримувався у цьому питанні, як бачимо, цінна і сьогодні, вона не втратила своєї актуальності. Дійсно, криза освіти, що з початку 80-тих років, за даними ЮНЕСКО, все гостріше відчувається в усьому світі, в Україні ускладнюється не тільки економічними, соціально-політичними та іншими негараздами, а й психологічно більш глибокими чинниками. Насамперед йдеться про фундаментальну потребу посттоталітарного суспільства розбудувати на демократичних засадах батьківські взаємини із сучасними дітьми, адже психологічний, духовний зв’язок з ними катастрофічно звужується. Недостатність спроб обмежитись лише розв’язанням прагматичних задач, котрі більш помітні в даній ситуації, стає очевидною. З необхідністю виникають такого ж характеру психолого-теоретичні питання про саму природу духовної наступності поколінь, відповідну людську комунікацію взагалі, а також комунікацію педагогічну зокрема (2).

Так само слушно пов’язує професор Ніколенко зміст виховної роботи вчителя з політичними реаліями того часу. І хоча з позиції критики ідеологом комуністичного виховання цей зміст не є цінними для сьогодишнього студента, вчителя, не можна відкидати закономірний характер підкреслюваного

автором зв'язку даного змісту із внутрішньою політикою держави, цінностями суспільства. Згадаймо зовсім недавні спроби теоретиків "деполітизувати" школу, вивести вчителя за межі соціально-політичних відносин у державі. Певне розуміння об'єктивної приналежності вчителя до інтелігенції, котра в наших умовах схильна до інтелектуальної опозиції щодо чиновництва та бюрократії, знайшло себе і в намаганнях зробити вчителів державними службовцями. Недолугість таких і подібних масштабних випадків ще раз підкреслює сучасність положень теоретичної моделі вчителя, котрі обстоював у 70-х роках Д.Ф.Ніколенко.

Розкриваючи актуальність даної моделі, він, як і належить системно діючому вченому, не обмежився всебічним аналізом її соціального значення. Основний зміст авторського задуму та його реалізація зосереджені навколо наукової актуальності піднятої проблеми. Логічним центром її виступає особистість вчителя, що розглядається в контексті її саморуку, безпосередньо пов'язаного із оволодінням фахом педагога та його професійно-педагогічною взаємодією з учнями, об'єктивними умовами навчально-виховного процесу. Проте вся ця науково-теоретична конструкція подана автором на соціокультурному тлі історично-значущих подій, літературних пам'яток, доречно наведених думок письменників, громадських діячів, науковців, педагогів та психологів елітного рівня, що значно підсилює аргументи автора, сприяє переконанню читача, прийняттю запропонованих тверджень. Серед засобів переконування використано актуалізацію власного (зокрема, екзистенційно-забарвленого) досвіду читача. Наприклад, підводячи його до висновку про визначальну роль вчителя в становленні особистості учня, автор зазначає: "Кращі наші вчителі і вихователі залишають в нас найглибші враження на все життя, про них ми згадуємо з глибокою вдячністю, як про матір і батька, ділимося з ними своїми прагненнями і намірами, шукаємо поради у них" (21). Список таких прийомів автора посібника можна було б продовжити.

Піднята Д.Ф. Ніколенком проблема щодо безпосереднього впливу особистості вчителя на особистість учня вимагає спеціального обговорення, бо вона не має однозначного вирішення. Тому тут доцільно навести протилежні думки й аргументи, до яких не пристав автор, хоча й володів, як здається, цією інформацією. Принаймні, нема підстав сумніватись в тому, що автору була відома протилежна його переконанню точка зору Л.С. Виготського з цього питання. А він, полемізуючи з Е. Торндайком, аргументовано твердив: "виховували зрештою, не вчителі, ... а те соціальне середовище, котре встановилося в кожному з цих навчальних закладів. У залежності від цього падає й традиційний погляд на вчителя як на головного та однісінького, майже

рушія виховного процесу. Дитина більше не посудина, котру вчитель наповнює вином або водою своїх повчань. Учитель не насос, що накачує знанням вихованців. Учитель і зовсім позбавлений безпосереднього впливу на учня, безпосереднього виховного впливу доти, доки він сам не виступає як частина середовища. Учитель з наукової точки зору — тільки організатор соціального виховного середовища, регулятор і контролер його взаємодії з кожним учнем” (3).

Проте, питання розв’язується не так і просто, як здається на перший погляд. Пройшли десятиліття з того часу, коли Л.С. Виготський пропонував цей напрямок реконструкції школи й праці вчителя, втілені до речі в багатьох країнах Європи й в США, але не на його батьківщині, заради прогресу системи освіти, заради якої він працював. Тепер, коли часи змінились, педагогічна психологія має знову повернутись до цього ключового питання, зміст якого власне полягає у наданні переваги одній з позицій: пріоритет впливу суспільства на особистість або правомірність зворотнього впливу — особистості на суспільство. Звичайно, істина десь посередині. Та доки це питання матиме політичний сенс, як це було за життя Д.Ф. Ніколенка, воно буде розв’язуватись на користь однієї з наведених позицій, а саме: визначається, як правило, пріоритет суспільства. Саме воно ототожнювало інтереси старших, дорослих з власними, суспільними цінностями, надаючи статусу жорстко-керованим діям. Роботи М. Мід (1988), Е. Еріксона (1996) показали, що подолання освітньої кризи пролягає зокрема через практичне усвідомлення руйнівної тенденції, котра складалась тисячоліттями. Згідно з нею навчально-виховними підносинами в школі править буденна свідомість сильнішого — старшого, дорослого — вчителя. Гуманізація навчального процесу має відкинути такі позарациональні забобони та від практики виняткового права вчителя впливати підняти до дійсного сприйняття повноцінної взаємодії “вчитель-учні” (4).

Виходячи з даних обставин, можна констатувати, що автор посібника послідовно додержувався соціально визначених вимог до вчителя, роль і зміст діяльності якого мали традиційний характер. І в той же час, розуміючи всю складність відносин “керування-підкорення”, що мали домінувати в школі, професор Д.Ф. Ніколенко вкладав у свідомість майбутніх учителів думку про самоцінність волі особистості, втому числі — підростаючої, необхідність сприяти розвитку її творчих сил і насаги. Очевидно маючи на увазі зазначені вище гострі проблеми шкільних взаємовідносин, він попереджував вчителів: “якщо в дієвому контакті з навколишньою дійсністю ініціатива особистості перебуває довгий час у руках інших людей і людині доводиться лише пасивно діяти, то це не сприяє успішному розвитку її творчих сил”.

Окрім того, стрижнем багатьох рекомендацій щодо встановлення психологічного клімату взаємин з учнями в посібнику виступає думка про те, що тільки повага особистості дитини робить її поведінку керованою: за цих умов знання вчителя, кращі риси його особистості стають засобом переконання і впливу на учня. Особливо це стосується становлення духовних якостей підростаючої особистості, у формуванні яких одне з провідних мість може належати саме вчителю. Тому автор і наголошує, що якою потім, у дорослому житті, буде людина, багато в чому залежить від того, через руки яких саме вчителів вона пройде в школі. Ця істина здається досить банальною, проте – через її безперечну вірність і, отже, загальну вживаність. Та, як свідчить практика, не для всіх учителів наведені рекомендації стали знанням і керівництвом до дії. Навіть зараз, у часи гуманізації освіти, в одній із шкіл Жовтневого району м.Києва викладає фізику старшокласникам жінка, що має вищу фахову освіту, але дозволяє собі навмисно принижувати учнів, зазіхає на їхню людську гідність. Чи то через власні розумові лінощі, чи, може, погану пам'ять або інші психічні чи моральні вади, причетні до цього, але вона викликає учнів, іменуючи їх не інакше як “робоче місце таке-то” – в залежності від того, де саме сидить старшокласник у кабінеті фізики, робочі місця в якому дійсно пронумеровані. І робить це “вчителька” без всякого упередження щодо конкретних учнів, з якими працює. Тож, чи банальні згадані вимоги до особи, котра стає вчителем? А, виходячи з наведеного (досить екзотичного) випадку, виправданим і навіть необхідним є вміщення у посібнику для майбутніх вчителів спеціального розділу, присвяченого розкриттю поняття про особистість та її рушійні сили, котрий передуватиме аналізу становлення особистості вчителя, - його моральних рис і високої віданності справі.

Психологічно центральним у посібнику можна вважати розгляд професором Ніколенком особливостей праці вчителя та, відповідно, педагогічних здібностей, шляхів їх виявлення та формування. Слідом за Б.М. Тепловим, автор вважає, що здібності, зокрема – педагогічні, набувають конкретного характеру в ході відповідної діяльності, анатоμο-фізіологічним “матеріалом” для чого є задатки. Він переконує майбутнього вчителя (в цьому – дівість педагогічної манери Д.Ф. Ніколенка), що спеціальні здібності, потрібні педагогу, за певних умов може сформуувати у себе майже кожен, хто докладє зусиль, відповідних актуальному рівню їхнього розвитку. Не наводячи тут особливостей різнобічної (логічної, психологічної та ін.) аргументації автора – вона може стати предметом спеціального розгляду – відзначимо, що система доказів побудована з дидактичною чіткістю: від простого до складного, від більш загального до більш конкретного і т.д. При цьому акцент зроблено на самовихованні здібностей. Ніби випадково, але виходячи з педагогічного кредо

Д.Ф. Ніколенка, зрозуміло, що саме з метою підкреслити авторство кожного підприємцю спеціаліста в досягнутому ним унікальному розвитку власних здібностей, у посібнику наведено зокрема, відповідне свідчення видатного ріднянського льотчика М.М. Громова. Він запевняє, що його "успіхи в авіації часто пояснюють відмінним знанням техніки. Це правильно ...але на 1%, а решта – 99% - стосується вміння пізнати, вивчати себе і вміння вдосконалювати себе" (с.67).

Але професор Ніколенко не був би вірним собі, якби не підвів у такий спосіб читача до думки, а як саме "приміряти" на себе роль учителя, адже шради цього слід вивчати і вдосконалювати себе, власні здібності, оволодівати знаннями. Визначаючи педагогічну працю як таку, що належить до "виду діяльності, де основним є духовний вплив на них" (с. 73), автор залучає авторитет К.Д. Ушинського: "...не всякий, хто знає предмет (важко хіба знати його!), здатний бути вчителем. Великої енергії і великого навичку вимагає сумлінне виконання цієї посади (с. 73).

Аналіз особливих, спеціалізуючих особисті здібності вчителя, параметрів педагогічної діяльності вимагає введення і більш точних наукових засобів їх розрізнення. Автор включає з цією метою читача до розуміння професіографічних і відповідно – психодіагностичних підходів до підбору вчителів, їхньої підготовки та перепідготовки. Системоутворюючого значення він надає педагогічній спрямованості особистості вчителя (педагогічній вираженості, за автором), зміст якої полягає в особливій скерованості всіх суттєвих сил людини на виховування інших. Дану спрямованість, за автором, можна чітко, майже однозначно, розпізнати, зосередившись на аналізі інтерцептивної здатності особистості інтуїтивно виділяти в навколишньому середовищі (суспільному, дитячому тощо) різноманітні факти, а також – педагогічно вірно їх інтерпретувати. Д.Ф. Ніколенко належним чином розкриває важливість і значення педагогічної інтуїції як здатності, що допомагає миттєво приймати педагогічні рішення там, де це необхідно. Ця мистецька сторона педагогічних здібностей знаходить своє продовження у вмінні налагоджувати емоційні контакти з унями, бути природним (а не удавати її) в стосунках з дітьми, бо вони прекрасно розрізняють нещирість. Звідси – комплекс вимог до моральної сутності особистості вчителя. Якщо педагогічну професію обрано за покликанням, виходячи із відповідних здатностей особистості та її організму, то навіть складні нервово-психічні навантаження, котрими багата діяльність учителя, не спричинять до так званого "психологічного вигорання" вчителя адже для такого фахівця діти є позитивним емоційним фактором, зазначає автор.

Логічним продовженням попередніх сентенцій щодо проблеми педагогічних здібностей та їх діагностики виступає детальне висвітлення різноманітних компонентів останніх (розумових, емоційно-вольових, організаційних, творчих тощо), спрямоване, як на нашу думку, на розгляд їхнього застосування в стосунках учителя з учнями (с. 104-122), формування в майбутнього вчителя прагнення стати майстром педагогічного контакту. Основою цієї майстерності автор вважає чуття учня і колективу, здатність розпізнавати їхні здібності, настрої, прагнення і наміри, рівень домагань, а також – чуття міри своїх навчальних і виховних дій. На відповідних прикладах з педагогічної практики досвідчених учителів та початківців автор показує, що “учні шанують тих учителів, які знають свій предмет і майстерно, не формально, викладають, прагнуть пов’язати матеріал, який вивчається, з життям, мріями, прагненнями та інтересами учнів” (с. 105). Серйозної уваги, у цьому зв’язку, потребує до себе особистість дитини, тому автор вдається до висвітлення проблеми педагогічної дистанції, педагогічного такту, аргументовано констатує, що вчитель має безпосередньо піклуватись про учнівський колектив, виховання дітей, “враховуючи все, що може вплинути на учнів як з близького, так і далекого оточення, чим вони живуть, до чого прагнуть, хто і що для них є взірцем, ідеалом” (с. 17).

“Піраміда” найбільш значущих якостей вмілих педагогів (за п’ятибальною шкалою) включає: шукання нового – 4,9. Розсудливість – 4,8. Допитливість – 4,8. Психологічна спостережливість – 4,7. Терпеливість – 4,7. Контактність з дітьми – 4,7. Контактність з товаришами (колегами) – 4,5. Контактність з населенням – 4,4. Самовладання – 4,6. Ініціативність – 4,5. Наполегливість – 4,5. Уміння переконувати – 4,4 (с. 126).

Автор посібника, підсумовуючи аналіз професійно важливих якостей, вмінь, здатностей вчителя, вводячи читача до “лабораторії” з підготовки педагогів, робить важливий напутній висновок: “Отже, найважливішою якістю особистості педагога є здатність проникати в духовний світ дитини, а це потребує наукових знань психології (с. 126). Центральна ідея, якою починає автор, обійшовши таким чином величезне коло й піднявши за собою свідомість майбутнього вчителя на новий, більш високий рівень, дійшла свого логічного завершення, але для того, щоб запліднити нові думки й цілі щодо сутності педагогічної діяльності й шляхів оволодіння майстерністю в її царині. Та, крім того, Д.Ф. Ніколенко зумів ввести свого читача в романтичну атмосферу творчого пошуку, розбудови іміджу сучасного вчителя як людини, чия діяльність, хист, духовні поривання належать молоді, майбутньому а це робить майже кожного вчителя молодим, сучасним. Таким був і сам Дмитро Федорович і не буде перебільшенням, якщо всі ми, його вихованці, його колеги,

навіль, і ті, хто бодай раз слухав його лекції, спілкувався з ним, скажемо, складаючи йому щирю вдячність, що він за сенсом житття і педагогічного таланту був й залишається в нашій пам"яті Учителем у широкому й найкращому розумінні цього слова.

Література

1. Ніколенко Д.Ф. Психологія особистості радянського вчителя. Посібник для педінститутів.- К., 1973.- с. 150.
2. Мусатов С.О. Психологічний зміст педагогічної комунікації // Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти: Науково-метод. Збірник / За ред. Г.О. Балла.- К., Наукова думка, 1998.
3. Выготский Л.С. Собр. соч. в шести томах.- Т.1.- М., 1982,- с. 192.
4. Литовський В.Ф. Школа і права дитини // Психологічні засади гуманізації загальної середньої освіти / За ред. С.О. Мусатова,- Рівне, 1995.

Зелінська Я.Ц. (Київ)

НАУКОВА СПАДЩИНА Д.Ф. НІКОЛЕНКА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Історично утворену своєрідність української наукової психології можна зрозуміти тільки на основі засвоєння історії українського народу та його культури. Це цілком очевидне положення вперто ігнорувалось радянськими істориками української психології, які розглядали той чи інший факт розвитку української психологічної науки поза зв'язком з історичною реальністю України.

Щоб зрозуміти те нове і самобутнє, що характеризує українську наукову психологію та її внесок у світову науку, необхідно мати на увазі, що зв'язок української наукової психології з напрямками і заходами західноєвропейської та радянської психології відображалось не в механічному перенесенні і копіюванні, а в критичній переробці матеріалу, накопиченого світовою психологією.

Формування світогляду Д.Ф. Ніколенка відбувалось у 20-ті роки, коли велась боротьба за побудову радянської психологічної науки на основі марксистської філософії. Визнання марксизму як єдиної методологічної та